

Віра МЕЛЕШКО,

кандидат педагогічних наук, доцент,
завідувач лабораторії сільської школи
Інституту педагогіки НАПН України

Реалізація змісту освіти в малочисельній початковій школі на засадах рівневої диференціації

Ключові слова: сільська малочисельна школа, форми навчання, рівнева диференціація, варіативні завдання.

Одним із основних напрямів оновлення навчально-виховного процесу в сільській малочисельній школі є перехід на парадигму рівневої диференціації, що підтвердила свою ефективність в реалізації змісту шкільної освіти засобами підручника. На цій основі створюються сучасні підручники, які враховують особистісні якості дитини, її можливості, різнобічні психологічні характеристики та якості.

Інтерес до проблеми рівневого підходу в навчанні посилюється в період переходу на гуманізовану систему оцінювання навчальних досягнень учнів та новий зміст освіти. З огляду на це вчені здійснили значний внесок у розвиток теорії диференційованого навчання як певного напрямку у педагогічній науці. Зокрема М.Н.Гладкова обґрунтувала переваги диференційованого підходу в процесі підготовки майбутніх педагогів у вузі. Дослідники Т.О.Коробкова, П.В.Скулов, А.О.Остапенко, П.І.Сікорський та інші виявили основні переваги диференційованого навчання, що свідчить про перспективність його використання у сучасній педагогічній практиці [8].

З аналізу вітчизняної та зарубіжної педагогічної й методичної літератури можна зробити висновок, що вчені уважно вивчають різні аспекти диференціації та індивідуалізації навчального процесу. Зростає кількість праць теоретичного та практичного характеру, в яких обґрунтовуються механізми використання зазначених технологій (О.О.Кірсанов, Є.С.Рабунський, Г.Ф.Кумаріна, В.М.Володько та інші).

Ще в середині XIX ст. видатний вчений-педагог К.Д.Ушинський зазначав: "Поділ учнів на дві групи, одна з яких сильніша від іншої, не лише не шкідливий, а й корисний, але за умови, що наставник уміє, працюючи з однією групою сам, а іншій давати корисні самостійні вправи" [9].

Заслужують на увагу наукові здобутки відомого німецького педагога А. Дістервега про значущість диференціації в навчальному процесі, котрий зазначав: "Одній дитині легше дається абстрактне мислення, другій доступне чуттєве пізнання, третя схоплює істину швидше завдяки картині чи розповіді ... Тому варто рахуватись з відмінностями дитячої природи й сприяти її своєрідному розвитку" [4].

Фундаментальні категорії дидактики "диференціація", "індивідуалізація" можна розглядати як філософські

категорії, що існують у єдності з категорією "інтеграція". Процес диференціації вважається проявом універсального закону розвитку систем від загального до часткового.

У 60-ті роки індивідуально-диференційований підхід до навчання широко ввійшов у практику масових загальноосвітніх навчальних закладів, зокрема, для унеможливлення другорічництва.

Тоді ж А.А.Бударний здійснював ґрунтовні дослідження з проблеми диференційованого навчання. Він виявив істотні індивідуальні відмінності сприймання та розуміння навчального матеріалу учнями одного класу. За обґрунтованими показниками автор виокремив три групи учнів в одному класі, які об'єднуються за однаковим рівнем розвитку сприймання й розуміння матеріалу. Дослідник вперше обґрунтував комплексний психологічний та дидактичний підхід до вивчення проблеми неуспішності та обґрунтував способи її подолання шляхом індивідуалізації й диференціації навчання. Зокрема вчений довів неабияке значення варіативності навчальних можливостей учнів та їх вплив на якість засвоєння навчального матеріалу.

У своїх рекомендаціях та висновках дослідник застерігає, що "...звертаючись до класу як до єдиного цілого, пропонуючи всім учням один шлях і темп оволодіння знаннями й навичками, школа і вчитель самі закладають фундамент неуспішності" [2, 36].

Методологічною основою реалізації змісту освіти у сільській школі, що здійснюється на рівневій диференціації, слугують також наукові узагальнення та висновки сучасних учених О.Я.Савченко, Л.В.Байбородової, М.П.Гур'янової, З.М.Онишківа, Г.І.Коберник та ін.

За результатами дослідження доведено, що диференціація навчального матеріалу в початковій школі за різними цілями та критеріями активізує розумовий розвиток особистості учня, спонукає до пошуку шляхів вирішення завдань різної складності. Застосування технологій рівневої диференціації на основі врахування когнітивних показників чи якостей учнів створює можливість для об'єднання їх у групи однакового складу за ознаками схожості психофізіологічних та індивідуально-особистісних особливостей, які проявляються під час оволодіння навчального змісту, рівень якого залежить від темпів засвоєння, рівня мотивації, навчальних здібностей, набутих компетентностей школяра та ін.

Технологія рівневої диференціації навчання враховує особистісні якості та характеристики учня, формулює

мікроцілі та прогнозування результатів. Рівнева диференціація навчання ґрунтується на міцній психолого-педагогічній теорії, розробленій психологом Л.С.Виготським, про перехід у процесі навчання учня із зони "актуального розвитку" в зону "найближчого розвитку". Це досягається завдяки діяльності, яка переходить від репродуктивного рівня до продуктивного [3].

Сучасні дослідники розглядають поняття "диференційований підхід" як дидактичне положення, що передбачає поділ класу на групи за інтересами, за темпом засвоєння та ін., й розглядає диференційований підхід як:

- пристосування форм і методів роботи до індивідуальних особливостей учнів (Є.С.Рабу́нський);
- особливий підхід учителя до різних груп учнів, який полягає в організації навчальної роботи, різної за змістом, складністю, методами, прийомами (О.А.Кірсанова);
- спосіб оптимізації, який передбачає оптимальне поєднання загальнокласних, групових та індивідуальних форм навчання (Ю.К.Бабанський).

Рівнева модель навчання, сутнісні ознаки якої – здійснення навчального процесу на засадах диференціації, передбачає послідовність дій та умов для розвитку і саморозвитку учнів, продуктивне використання їхніх потенційних можливостей. Цього неможливо досягнути без глибокого осмислення й розуміння педагогами необхідності побудови нової парадигми уроку для максимальної реалізації змісту засобами навчальної книжки.

Проте у педагогічній практиці вчителі не завжди сповна використовують можливість диференційованого навчання. Серед причин нерационального використання рівневої диференціації в навчальному процесі вчителі називають такі:

- відсутність достатнього методичного супроводу процесу диференціації у початковій школі (42 %);
- значні витрати часу на підготовку диференційованих завдань для групової та індивідуальної роботи (38 %);
- відсутність чіткого поділу навчального матеріалу для організації різнорівневого навчання (48 %) та ін.

Сучасний підручник слугує джерелом та орієнтиром у побудові уроку, на якому реалізується рівнева диференціація з різним цільовим призначенням, що потребує науково обґрунтованого вибору методичних прийомів, тісно пов'язаних зі змістом навчального матеріалу, формами організації навчальної діяльності учнів на уроці.

Головне завдання підручника полягає в тому, щоб на належному науковому й методичному рівнях та відповідно до вікових особливостей учнів викласти програмний матеріал, посилюючи для засвоєння дітьми з різнорівневими характеристиками та потенційними можливостями для оволодіння новими знаннями, передбаченими навчальними програмами.

Важливим показником якості підручника слугує його змістова спрямованість на інтелектуальний розвиток особистості, що відбувається як на уроці, так і в позаурочний час. Відтак навчально-виховний процес буде утворюватися на особистісно орієнтованому та компетентнісному підходах, що дає змогу кожному учневі брати участь у різних видах навчальної діяльності.

Процес реалізації змісту освіти в сільській малочисельній школі характеризується певними особливостями,

відмінними від традиційної повнокомплектної. Це свідчить про специфіку уроку, де має забезпечуватися варіативність та чергування різних форм і видів роботи, не перевантажених контролем і надмірною опікою вчителя.

Конструюючи урок у малочисельному класі, де навчається 5–6 учнів, важливо враховувати не лише рівень складності навчального матеріалу підручника, а й стійкі особистісні характеристики учнів (емоційність, темперамент, інтереси, вияв почуттів, захоплень), що враховуються в змісті сучасних підручників.

Особливої значущості для вчителя набуває методичний апарат навчальної книжки, рекомендованої для початкової школи, навчальний матеріал якої є основним для вивчення на уроці, що потребує урізноманітнення видів діяльності. Загалом зміст підручника покликаний пробуджувати інтерес до предмета, сприяти формуванню пізнавальних якостей, розвивати вміння самостійно мислити, бажання працювати з книжкою, поглиблювати свої знання та розширювати предметні компетенції.

Навчання у малочисельній школі не може обійтися без індивідуального підходу в його здійсненні: нехтування ним може призвести до втомлення, надмірного контролю та перевантаженості учня. А це спричинює дискомфорт дитини, позначається на психологічному стані, а відтак – знижується бажання навчатися.

Зміст шкільних підручників дає змогу диференціювати навантаження дітей з різними навчальними здібностями, урізноманітнювати моделі співпраці, реалізуючи різноманітні за рівнем складності навчальні завдання.

У сільській малочисельній школі продуктивне використання рівневої диференціації в навчанні забезпечує:

- зростання загального рівня розвитку учнів, мотивації до навчальної діяльності;
- розвиток творчих здібностей учнів, інтереси до тих чи інших видів діяльності.

Реалізація змісту освіти в сільській початковій школі тісно пов'язана з особливостями навчального процесу, що зумовлені:

організаційно-педагогічними аспектами:

- організація навчального процесу в малих групах;
- малочисельність навчальних груп за складом, рівнем пізнавальних інтересів;
- висока частота використання форм індивідуального навчання;
- обмеження процесів змагальності в груповій взаємодії;

психологічними:

- пасивність у спілкуванні та діалоговій взаємодії;
- надмірна напруженість (спричинена контролем вчителя);
- звуженість навчального середовища.

Проте незначна чисельність учнів у класі дає змогу налагоджувати тісний контакт між учителем і учнями, виявляти та враховувати рівень готовності дитини до навчання, широко використовувати технології індивідуального й диференційованого навчання, добирати відповідні форми та методи, враховуючи особистісні характеристики (емоційний, психічний, інтелектуальний стани розвитку особистості).

Орієнтири для здійснення рівневої диференціації закладені в змісті навчальної книжки, зокрема, таким зразком слугує підручник з літературного читання для 2 класу (автор Савченко О.Я.).

Учителі сільської малочисельної школи мають змогу використовувати зміст підручника з різною метою. Його методичний апарат орієнтований на здійснення рівневої диференціації на уроках, він враховує індивідуально-психологічні особливості кожного учня. Значно розширює можливості диференціації на уроках підготовки для другокласників навчально-методичний комплект, до якого входить (крім згаданого підручника) навчальний посібник з літературного читання (автор Савченко О.Я.) та робочий зошит "Літературне читання" (автор В.О.Мартиненко).

Зміст підручника з літературного читання, його методичний апарат побудовані таким чином, щоб навчання було цікавим, продуктивним і радісним для учня, попри психологічні характеристики чи особистісні якості кожного.

Вміщені в підручнику завдання та вправи дають змогу організувати як фронтальну роботу з класом, так і працювати в парах, групах чи індивідуально. До цього спонукає комплекс рубрик різного призначення. Наприклад, завдання, що спонукають до колективної діяльності учнів, зокрема, такого характеру: поміркуймо разом, читаймо разом, попрацюймо разом.

У методичному апараті підручника чітко виокремлено завдання для роботи в парах такого змісту: підготуйте і розіграйте діалог із однокласником по телефону, поміркуйте разом.

Для роботи в різних групах за темпом мислення пропонується робота над малюнком і текстом. Перша група складає тут повний текст, друга продовжує за пропонуванням початком, а третя складає кінцівку, працюючи над темою для роздумів (с. 64) "Про що варто подумати, якщо береш додому кошеня або цуценя". Такого типу завдання вміщено в підручнику у різних розділах.

Диференційовані завдання актуалізують технології співробітництва, що реалізуються в процесі парних, діалогічних форм навчання. Крім того, реалізація завдань діалогічного характеру дає змогу під час навчально-пізнавальної діяльності розвивати у дітей комунікативні якості, а це дуже важливо для малочисельних класів.

Діалогічні форми навчання продуктивні, якщо співпраця відбувається між різними групами дітей, котрі взаємоповнюють, збагачують один одного внаслідок активного спілкування. Саме такі форми роботи передбачені в підручнику "Літературне читання" для 2-го класу. Наприклад, розкажіть один одному; поставте один одному запитання за прочитаним текстом, розшукайте в книжках та ін.

Зміст зазначених завдань використовується також для розширення та поглиблення знань учнів як зі слабкими навчальними здібностями, так і високими. При цьому використовуються різні види роботи, що відрізняються за цільовим спрямуванням та заохочують учнів до самостійного читання і творчої діяльності.

Завданнями диференційованого характеру, які виконують учні різних груп, сформованих учителем (наприклад, с. 142). пропонується продовжити речення: 1 група – дописати 2 слова, 2 група – 3 слова, 3 група – дописати речення й скласти своє речення про руки.

Значно розширює можливості для здійснення диференційованого підходу навчальний посібник з літературного читання "Я люблю читати" (автор О.Я.Савченко). Тут до кожного з 9 розділів пропонується додатковий матеріал, що передбачає різні форми роботи: групові, парні, індивідуальні, фронтальні, наприклад, читаємо по групах (завдання для чотирьох груп, читаємо разом весело, заклично), міститься в підручнику й завдання творчого характеру, зокрема, співпраця над проектом "Веселі квіти у поезії" чи колективне створення рукописного журналу. Для цього подається детальний інструктаж щодо участі кожного в роботі над проектом, визначаються завдання та час завершення праці. Насамкінець треба розробити план ознайомлення батьків, друзів з підготовленим журналом.

Навчально-методичний комплект з літературного читання для 2 класу забезпечує можливість широкого впровадження рівневої диференціації, що надто багато важить для організації навчального процесу в малочисельній початковій школі.

Цікавий досвід роботи заслуженого вчителя України, вчителя-методиста, кандидата педагогічних наук С.П.Логачевської описано у фахових виданнях, що свідчить про значущість диференційованого підходу в навчанні молодших школярів [6]. Розроблені автором структурно-логічні схеми активно використовуються на уроках у малочисельних класах під час вивчення математики.

Автором розроблено різні способи й прийоми диференціації, зокрема, за ступенем складності завдань, за ступенем самостійності у їх виконанні.

За ступенем самостійності С.П.Логачевська виділяє три групи завдань:

I. Завдання, що супроводжуються інструкціями.

1. З вказівкою на зразок способу дії.
2. З використанням пам'яток.
3. З теоретичними довідками.

II. Завдання з елементами допомоги.

1. Завдання з додатковою конкретизацією.
2. З репродуктивними питаннями.
3. З допоміжними вправами.
4. З допоміжними вказівками і порадами.
5. З виконанням певної частини.

III. Завдання з елементами осмисленого застосування знань.

1. Завдання з допоміжними запитаннями, які потребують: порівняння; встановлення причинно-наслідкових зв'язків; узагальнень і доведень.
2. Завдання із застосуванням вибору рішення.
3. Завдання із застосуванням класифікації.

У малочисельному класі, аби мінімізувати надмірний контроль за роботою учня, використовуються завдання для взаємоконтролю та самоконтролю, що із цікавістю

сприймаються самими учнями незалежно від рівня сформованої групи.

Як правило, у кожному малочисельному класі навчаються діти із сильною чи слабкою нервовою системою, рухливі й інертні, відповідальні та байдужі. Відтак групові форми роботи дають змогу вчителю враховувати індивідуально-психологічні особливості кожної дитини.

У сільських малочисельних школах діапазон різноманітних особистісних характеристик учнів будь-якого класу значно вузький (порівняно з традиційним класом), що мінімізує кількість параметрів при поділі на групи. З іншого боку, незначна кількість учнів у класі змушує вчителя орієнтувати навчальний процес безпосередньо на кожного. Клас може складатися із двох протилежних груп за своїми інтелектуальними здібностями або й не відрізнятися, а це потребує правильного підходу щодо їх формування.

Вчені пропонують здійснювати поділ учнів на групи на основі певних критеріїв. Серед них: психологічні характеристики (якість мисленневих операцій, рівень розвитку інтелектуальних здібностей та ін.); навички навчальної праці (самоконтроль, планування, темп діяльності, організованість); якості вихованості (наполегливість, старанність, дисциплінованість, активність, ставлення до навчання, до шкільного оточення); фізіологічні компоненти (фізична працездатність, стан здоров'я, розвиток мовлення, слуху, зору). Ці та інші показники чи характеристики враховуються під час групової навчальної діяльності, особливо рівень навчальних можливостей кожного учня.

Провідне місце на уроці в малочисельному класі належить індивідуальній роботі, яка використовується як окремий вид диференціації. Це сприяє розвитку самостійності, впевненості, слугує ефективною формою для поглиблення знань, ліквідації прогалин у вивченні того чи іншого матеріалу. Успіх індивідуальної роботи залежить від правильного добору рівня складності завдань, систематичного контролю за ходом їх виконання, надання своєчасної допомоги, коли виникають труднощі тощо. Індивідуальний підхід використовується вчителем також під час перевірки самостійної роботи учнів, вибору обсягу домашніх завдань, у визначенні форм та процедур заохочення.

Завдання для індивідуальної роботи передбачені як у підручниках, так і посібниках, робочих зошитах, де вчитель може знайти різні варіанти робіт, що різняться за рівнем складності, обсягом та ін. Зокрема на уроках математики використовуються опорні картки, схеми, тестові вправи та завдання, інструкції, що орієнтують хід чи послідовність дій, процедур та ін.

Важливо, щоб завдання були зрозумілими, цікавими для учнів й сприяли активному формуванню навчальних, предметних та інших важливих для них компетентностей.

Інтерес до навчання, розвитку пізнавальної активності, мотивів навчання допомагає формувати ігрову діяльність на уроці. За твердженням Ш.О.Амонашвілі, "без педагогічної гри неможливо захопити учнів, залучити їх у світ знань і моральних переживань, зробити активними учасниками й творцями уроку".

Ігрові ситуації роблять урок цікавим, а навчання легким, доступним і продуктивним. Групові форми, що використовуються під час дидактичної гри, спонукають до пошуку колективних дій, підвищують вплив змагальності, активізують як слабких, так і сильних учнів.

Реалізація рівневого підходу в навчанні молодших школярів також сприяє підвищенню рівня сформованості пізнавальної компетентності, зростанню мотивації до навчання, підвищенню інтересу до знань. Працюючи з диференційованими завданнями, учні проявляють активність, інтерес до його засвоєння, прагнуть підвищувати їх складність. А це позитивно позначається на навчальних досягненнях та удосконаленні предметних компетентностей. Диференційований підхід у навчанні учнів малочисельного класу активізує процеси змагальності, працьовитості, організованості, що спонукає до усвідомленого та міцного засвоєння навчального матеріалу.

Застосування рівневого підходу підвищує відповідальність учня за результати роботи, а з іншого боку розширює інтерес до предмета, поглиблює навчально-пізнавальні здібності, створює середовище для різних форм та видів навчальної діяльності, які позитивно позначаються на емоційному стані дітей, на рівні задоволеності та інших особистісних якостях.

Слід зазначити, що рівневий підхід в реалізації змісту освіти є вираженням принципів гуманізації освіти. Він допомагає учневі самостійно вибирати складність навчального матеріалу, самому оцінювати глибину засвоєння знань, відкриває простір для подальшого удосконалення роботи над собою.

Л і т е р а т у р а

1. *Бабанский Ю. К.* Методы обучения в современной общеобразовательной школе / Ю. К. Бабанский. — М. : Просвещение, 1985.
2. *Бударный А. А.* Индивидуальный подход в обучении // Советская педагогика. — 1965. — № 7. — С. 70–83.
3. *Выготский Л. С.* Педагогическая психология / Под. ред. Давыдова В. В. — М. : Педагогика, 1991. — 480 с.
4. *Дистервег А.* Избранные педагогические сочинения / А. Дистервег. — М. : Гос. уч. пед. Изд-во МП РСФСР, 1956. — 374 с.
5. *Кирсанов А. А.* Индивидуализация учебной деятельности учащихся / А. А. Кирсанов. — Казань, 1980. — 207 с.
6. *Логачевська С. П.* Диференціація на уроках математики // Початкова школа. — 1999. — № 7. — С. 26–28.
7. *Рабунский Е. С.* Индивидуальный подход в процессе обучения школьников / На основе анализа их самостоятельной учебной деятельности. — М. : Педагогика, 1975. — 182 с.

